

Asztalos Emese EURÓPAI HAZÁNKFIA

„Van-e hangod e beteg hazának?” – Vörösmarty kérdése ma nem csupán a tudomány összefüggéseiben izgalmas. A virtuóz-komponista 1839/40-es, valamint 1846-os hazai látogatásainak kitüntetett zenetörténeti és esztétikai szerepük van, melyek kiegészülhetnek a jelenkor számára olyan hangsúlyos történelmi, nemzetkarakterológiai perspektívával, mint a „tettlen nyugalomban” csüggedő, időnként lázbetegségben felforró magyarok önértelmezési csatái.

urbánus legenda

A korabeli újságcikkek, naplóbejegyzések, emlékezések összegyűjtésének emlékezetpolitikai tétje is van. Megbízhatóság híján ugyanis a kulturális emlékezetben számos leegyszerűsítő, heroizáló, urbánus legenda tapadhat meg, például a mai napig szívósan él a köztudatban, hogy 1838-ban a honért aggódó Liszt nyolc fellépésből álló bécsi sorozatot adott a pesti árvízkárosultak javára.[1] Valójában csak az első hangverseny bevételét ajánlotta a katasztrófasújtottaknak, s ez a segélykoncertekben bővelkedő Európában éppen nem is volt kivételes gesztus. De nem is egészen önzetlen, hiszen Bécsben saját karrierjét is számításba vette.[2]

Wolfgang Lettl: A sikoly (lettl.de)

alakuló nemzeti identitás

Liszt Ferenc reformkorbeli szerepe akkor is jelentős, ha csupán rövid látogatásaival vett részt a korszak intenzív szellemi életében. Nem olyan meghatározó személyiség, mint Erkel Ferenc vagy akár Schodelné Klein Rozália, mégis az épp alakuló, professzionizálódó művészi zene tájékozódási pontja, sarkcsillaga. A kapcsolat hordereje persze fordítva is értelmezhető: a Liszt-életmű bizonyos aspektusai (például a veretes *Magyar rapszódia*k) a reformkori

koncertek és azok hatásának ismerete nélkül nemigen értelmezhetők. Ráadásul e látogatások az alakuló nemzeti identitás kulturális reprezentációinak kérdéseit, problémáit is feszegetik, hiszen a turnék új és provokatív helyzetben mutatnak az identitás-képz(őd)és folyamataira. Az éppen formálódó magyarságtudat számára Liszt neve egyszerre jelölt és jelölő, a kortársak *saját* Lisztet teremtenek, „hű rokont” a nemzeti nyelvelbeszélésben.

Vajon lehetséges-e az identitás folyton alakuló és különbözőképp (re)konstruálható jelenségéhez szövegek segítségével közeledni? Hiszen ezek sokszor a végleges rögzítés-azonosítás szándékával jelennek meg, miközben ugyanarról több autentikus elbeszélés is szólhat. Érdeemes tehát szembesíteni a párhuzamosan zajló folyamatokat az egymásnak olykor ellentmondó társadalmi gyakorlatokkal, így itt sem töreksem a kizárólagos igazság kimondására, reményeim szerint inkább egyfajta lehetőség pillanatnyi megragadására.

honfi-elköteleződés

Honfitársaink formálódó önképének *elbeszélésén* túl izgalmas felvillantani Liszt szintűgy alakuló magyar azonosságtudatának történetét is, legalább néhány könnyen lát(tat)ható elemét. Kaczmarczyk Adrienne *Magyar Háromkirályok* című tanulmányának meggyőző érvelése szerint Lisztet (a mindent átható romantika – különösen a kelet-európai romantika – stíluskövetelményei alapján) alapvetően foglalkoztatta a nemzeti hovatartozás, a magyarság, a „ki a magyar?” kérdése. E jellemzően romantikus szerepdilemmát a pesti árvízkárosultak javára adott koncert, illetve az ehhez kapcsolódó, Lambert Massarhoz írt levél is kifejezi. A levél a „romantika képszerű retorikája”[3] – általa verbálisan is megragadható, hogy Liszt „magyarságát” ekkor a kor elvárásai, önként átvett modelljei motiválták; olyan mintázatok, mint például az egzotikum iránti vágy (a puszták népe meg a középkorias öltözetű főurak Magyarországa),[4] vagy akár egy Chopinéhez hasonló kelet-európai romantikus „póz”, és nem a „valós haza” gerjesztette honfi-elköteleződés. Hiszen Liszt ekkor már tizenöt éve nem jár az általa is „távoli és vad” jelzőkkel illetett Magyarországon, amely fiatalkori otthonában, Párizsban sokak számára a „kamcsatkai barbár puszták”[5] világát idézte.

Tornyai János Alföldi tanya (hung-art.hu)

már nem felszínes

Liszt saját magyarságával 1839/40-es turnéját, illetve Vörösmarty hozzá intézett ódáját követően foglalkozott egyre mélyrehatóbban; e dilemmára zenészként is reagált – igaz, saját bevallása szerint művészi szinten csak egy-másfél évtizeddel később tudott válaszolni. Vörösmarty ugyanis a magyarság zenei képviselőjére kérte, de a *Magyar Dallok*, illetve a *Magyar Rapszódia*k még csupán feldolgozásai a korban magyarnak ismert verbunkos zenének. Az 1850-es években azonban mindez magas esztétikai szinten, stílusa mélyebb rétegeibe is beépül. Ekkorra a kor modern műzenéjének *formaproblémájaként* érti meg a verbunkos dallamvilág elemeit (vö. *Hungária, Erzsébet legenda*, ill. a *Krisztus oratórium* részei), vagyis már nem felszínes, „divatos”, hanem mély, intellektuális kapcsolat fűzi a hazájához.

Magyarságtudatának formálódása olyan általános és természetes önértési gyakorlatba is illeszthető, amely az idegenség-tapasztalatot hatásos metódusának tekintti. Bartók Béla akadémiai székfoglalójában Liszt sajátosságaként határozza meg nyitottságát az idegenség iránt, hogy szüntelen kész a dialógusra minden újdonsággal: „Liszt kora előtti és Liszt korabeli nagy zeneszerzők közül egy sem volt, aki annyira engedett volna a legkülönfélébb, a legkülönbözőbb, a legheterogénebb hatásoknak, mint Liszt.” „Liszt [...] átadta magát a legellentéteesebb, szinte összeolvaszthatatlannak látszó elemek befolyásának.”^[6] Vagyis az elmozdulásnak „saját” pozíciójából, a legkülönfélébb, legellentéteesebb tartományok keresésének, ismeretének, majd értésének és integrálásnak. A művészi struktúra pedig hozzásegít ehhez az én-formáláshoz, hiszen kivételesen érzékelhetővé teszi az önmegértés folyamatát; ezért állapíthatja meg Bartók: „amit ő ezekből az *idegen* elemekből teremtett, az félreismerhetetlenül Liszt-zene lett.”^[7]

hungarus magatartásformák

Nemzet, magyarság, haza – történetileg változó fogalmak, és jelentéskörökben a reformkor látványos változást hoz; a nemzetállamiság kialakulásával ekkor halványul el a hungarus-tudat addig produktív használata, használhatósága, az államközösségi identitás ekkor mozdul el a hagyományközösségi nemzettudat felé.^[8] Igen tanulságos, hogy a 11 éves Liszt Ferenc első pesti koncertje kapcsán 1823-ban a korabeli tudósítások hasábjai közt még a korábbi eszmevilág, a hungarus magatartásformák nyomai bukkannak fel. A *Tudományos Gyűjtemény* a szőke ifjacsokát Sopron vármegyeiként mutatja be, és búcsúzóul azt kívánja számára, hogy „külföldön is Hazájának betsületére lehessen”;^[9] a *Hazai és Külföldi Tudósítások* pedig így fejezi be a csodagyermekről szóló beszámolóját: „Mi ezen Szép Léleknek tsak azért is egészséget és hosszú életet kívánunk, mivel Hazájának kívánta előbb tisztelete díját lefizetni, minekelőtte Franczia és Anglia Országokba menne. Ahol bizonyára a Magyar Talentumoknak betsületet fog szerezni.”^[10] A nyelvhasználatnál is fontosabb születési hely említése és a külföldi utak támogatása mellett, melyek a korábbi hungarus-tudat jeleiként is olvashatók, már feltűnnek az új irányzat jellemzői. Lisztet apja magyaros dolmánykába öltözteti, a gyerek záró számainak egyike pedig az „esmeretes Rákótzai Mars” – ezek már a nemzeti identitás új követelményeit, a *magyar* kulturális, történeti hagyományok ápolását, a közös kulturális és történeti emlékezet szükségességét idézik meg.

Liszt 1838-as Lambert Massartnak írt levele sokkal elkötelezettebb közösségtudatról (bár itt elsősorban narratív identitásról van szó) tesz tanúbizonyságot, mint bécsi koncertjeiről beszámoló bármelyik korabeli magyar reflexió. Ezekben ugyan fel-felvillan a később oly fontos motívum, az „európai hazánkfia” vágyott identitásformáló eszménye, de amellett, hogy időnként rögzítik Liszt magyarságát és megemlékik hazafias cselekedeteit (hiszen az identitás tudatos közösségvállalást is feltételez, Liszt segélykoncertje pedig szolidaritási gesztusként is értékelhető), fellépését inkább művészi, esztétikai szempontból értékelik. (Liszt árvízi segélykoncertjét a hazai sajtó majd 1839-ben fogja az akkor zajló események hatására újra emlegetni, sőt újraalkotni, vagyis beleilleszteni az épp létrejövő, hagyományteremtő nemzeti törekvésbe. Nem is 1838-ban, hanem 1840-ben avatják Pest város díszpolgárává!)

némi malícia

Az esztétikai szempontokból közelítő 1838-as beszámolók jelentősége, hogy érzékelik a stílusfordulatot, amely a korábban népszerű zongorista, a „nyugalmas, művészileg nemes” (értsd: klasszicista) játéku Thalberg és az „indulatos, lelkes és szenvedélyes” (vagyis romantikus) Liszt előadása között végbement. Egy *Athenaeumban* megjelent irodalmi levél például így körvonalazza az átalakulást: „Thalberg, az ifju német művész, nemesb engedékenységgel veti magát alája művészi szép, és *classicitas örök szabályainak* [...], míg Liszt [...] *nem ösmer se formát, se modort, se semmi szabályt*.”^[11] A *Hírnök* című lap – némi malíciával fűszerezve – a közönség pillanatnyi zavarával is érzékelteti a változást (vagyis az elvárás horizont módosulásának kisebb zökkenőjét): „a publicum mintegy meg vannak ütközve azon magasztalásokon, melyeket kevéssel ezelőtt egy Thalberg s egy Wieck Klára

kétségkívül jeles játékára talán igenis bő kezekkel halmoztanak, s most nem találnak többé szót Liszt tehetségének 's műzüleményeinek méltányolására.”[12]

Wolfgang Lettl: Herbert von Karies (lettl.de)

európai korszerűség

A kortársak tehát Liszt európai *korszerűségét* érzik a nemzeti identitás-építő motívumának: a virtuózban elsősorban a „modern” művészet képviselőjét és kevésbé a hazafit méltatják. Ezért lehet, hogy Liszt egyike magyarországi tolmácsa, Petrichevich Horváth Lázár, aki később számos írásában avatja Lisztet a magyarság önmeghatározásának alappillérvé, ekkor még francia művészként mutatja be; francia jellemét, sajátos francia allúrjeit hangsúlyozza, naplójában pedig meg sem emlékezik magyarságáról, egyszerűen soproni születésűnek mondja.[13]

Hogy az épp alakuló nemzettudat hogyan talál Liszt jelenlétével párhuzamosan különböző, jól hasznosítható identitás-konceptiókra, legszembetűnőbben az 1839/40-es pesti koncertsorozat értelmezésekor kerülhet napvilágra. A látogatást summázza Liszt utazótársának, Franz von Schobernek[14] egyik mondata – kiemelését indokolja, hogy noha Schober aktív részt vállalt Liszt turnéjában, osztrák hivatalnok-műkedvelőként kívülálló nézőpontból tudott egy rajongásig fokozódó *nemzeti* esemény elfogultságaira tekinteni. (Ő az egyetlen például, aki rögzíti, hogy a Lisztet kisajátító hazafias érzület a nemzetiségekben, így például a csehek, németek számára jogos ellenérzéseket váltott ki!) *Levelében* ezt írja: „Liszt egy nemzeti eszme hordozójává lett, hírnevét Magyarország szellemi felvirágzásával hozták összefüggésbe, [...] egyes egyedül ez az összefüggés fogja kellőképpen megvilágítani a *felgyorsult*

eseményeket.”[15]

reprezentatív főhős

A Liszt-jelenség sikerének és identitásteremtő erejének alapja az a demokratikus tény volt, hogy zenéje és fellépése a reformkor rendies berendezkedése ellenére minden társadalmi osztály számára felajánlotta a közösségi azonosulás lehetőségét; a legelőkelőbb arisztokratáktól a doborjáni falusiakig, a reformszellemű radikálisoktól a klérusig. Liszt tehát először és talán egyedülként *össz nemzeti* narratívát, közös viszonyulási pontot teremtett, így válhatott azonnal (nem csupán történeti távlatból!), senki által meg nem kérdőjelezve a nemzeti nagyelbeszélés egyik reprezentatív főhőisévé. Hasonlóan vélekedik az események másik szemlélője, Miss Pardoe, „egyike a legjózanabb s legfűrkészőbb utazóknak”, aki a *The City of the Magyar* című munkájában ír Liszt legfrenetikusabb, január 4-i koncertjéről. „Az egész népet egyetlen közös érzés ragadta magával; a királypártiak a művészt imádták benne, aki nevet szerez az országnak a virtuózok közt Európában, a reformerek az *emberben* a patriótát látták, aki jobban szereti országát, mint saját hírnevét; érdeklődés övezte minden fiatal és gazdag, kereskedő és diák részéről”. [16]

Liszt ráadásul úgy teremtett össz nemzeti diskurzust, hogy – egészen megjelenéséig – egy lenézett mesterség, a „hangászat” képviselője volt. Számos korabeli tudósítás rögzíti a művészet mint önkifejezési forma elmozdulását a *nemzeti* önkifejezési forma felé: „kik előbb a hangászatot szeszélyes időtöltésnek, gyermeki fülcsiklandozásnak, asszonyi kényeskedésnek tartották 's nevezgették, az ő föllépte után valami fősőbb fogalmat nyertek, bizonyos szellemvilág nyílt meg előttük, mellyet korábban nem ismertek, s a róla hallottakat ábrándosságnak, érzelgésnek vagy százanandó ideggyengültségi nyavalyának keresztelték.”[17]

meghódította az arisztokráciát

„Liszt a maga kedves természetével, viselkedésének egyfajta fenségességével és méltóságteljes eleganciájával”[18] (Schober) azonnal meghódította az arisztokráciát, mi több, Liszt gesztusai épp azok voltak, melyeket saját rangbeliektől vártak (volna). A hazájáért tette kész „fősőbb rendű/rendi ember” (vö. Noblesse oblige! – Génie oblige!) – ez minden korabeli lap visszatérő megjegyzése, vagyis hogy a vágyott identitás részévé emeljék tulajdonságait: „Egyike ő azon ritka férfiaknak, kik előtt haza s hazafiság nem pusztá hangok, s kik nem szóval, hanem tettel járulnak a hazafi közjavak előmozdításához s hiányok fődözéséhez” – szögezi le a *Jelenkor*,[19] melyet a *Budapesti Rajzolatok* így emel súlyos váddá: „Liszt Ferencz [...] hatalmas leczkét [hagyott] mind azon honunkban lakók vagy szülöttek számára, kik [...] félszegül hazafiskodva a jótett helyét szóval és lármákkal pótolgatják [...]. Ugyan kérdezzük, mellyik az közülünk ki [...] többet felénél tevé a haza oltárára?”[20]

Liszt Ferenc (classicfm.com)

művészlakoma

A művészet autonóm jellege azonban éppen a reduktív, itt a származással megkülönböztető nyilvánosság ellenében teremthet egyetemességet, és a társadalom természetének újragondolására készlet. Egy új, tulajdonképp demokratikus, szociális identitás létrejöttét is elősegítve, ahol „a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet, és a jognak asztalánál egyaránt foglal helyet” – legalábbis a korabeli tudósítások több ponton ezt dokumentálják. Ezekben a napokban Budapesten szervez például először úgynevezett művészlakomát Liszt, s épp a kulturális-nemzeti identitásformák heterogenitása mentén: „a *hangművészetet* pártoló és *gyakorló* budapestiek és idegenek közül még huszat hívott meg. [...] Illy valódi művészi lakoma Pesten még eddig nehezen adatott”^[21] – írja a *Honművész*. Jelenléte pedig a farsangi multságot is demokratikus eseménnyé avatja: „A vendégek közt *minden osztálybeli* volt jelen; az uraságok vegyítve álltak a nemzeti casino tagjaival, hangművészek, műkedvelők s azok nejeivel”.^[22]

Liszt szereplésének legnagyobb hatású, s folyton metaforizálódó „üzenete” a „hazai művészet diadala”. Ebben a diskurzusban neve jelölőként működik, vagy ahogyan Schober fogalmaz: „személye eltűnni látszott a szellemi küldetés mögött.” E sajátos nemzeti metamorfózisnak több száz különböző, izgalmas és reprezentatív jele olvasható ki a korabeli tudósításokból, például január 4-i koncertje a „magyar művészet nemzeti ünnepeként” reprezentálódik; ekkor „a *művészet* mint király hordoztaték utcáról utcára”,^[23] vagyis a művészetet olyan médiummá avatja, mely köztereken közüggé magasztosulhat, és amely a „nemzeti” autentikus hordozója.

felfokozott nemzeti szerep

Másik, izgalmas „tünet”, ahogyan a hírlapok hasábjain ő maga állandósult jelzővé válik. Miközben pusztá neve alig bukkan fel (hiszen személye eltűnni látszik), a legmagasztosabb jelzős szerkezetekben tündököl: „európai hazánkfia”, „nagyhírű művész hazánkfia”, „művészet csuda remeklője és derék hazafi”, s ezek igen változatos, szinte végtelenített variációi. Hogy a felfokozott nemzeti *szerepek* miként hatottak Liszt személyiségére, jelzi a *Budapesti Rajzolatok* egyik önilironikus felkiáltása: „Liszt Ferencz művész hazánkfia (kit a czedulairó már egyszer megszünhetne *művész hazánkfiának* nevezni) ismét egy új áldozattal járuland a haza oltárához”.^[24]

Liszt következő, 1846-os tavaszi, illetve őszi koncertsorozata nemzeti „funkcióvá” lényegülésének tetőpontja. Harmincöt éves korára intézményesül. A korabeli tudósításokban: „a nemzeti muzeum igazgatójától felszólíttván hogy arczképét a nemzeti képcsarnok számára levétni engedné, [...] [végül] saját életnagyságu szobrát [...] igéré átküldeni a nemzeti Muzeumnak.”^[25] Továbbá „tisztelői s baráti arczképét Barabásunk művészi ecsete által levétnetvén a nemzeti muzeumnak ajándékozandják.”^[26] Mi több: „gr. Festetics Leó úr megígéré, hogy Lisztnek ércből öntött mellképét, melyet a művésztől ajándékban bír vala, a nemzeti múzeum számára ajándékképpen átengedendi. Tehát két becses másolatban bírandja nagy művészünket a nemzeti képcsarnok.”^[27]

fontos gesztus

A lapok tanúsága szerint Liszt közvetítésével továbbra is a zeneművészet és a polgárosodás eszménye ülte ünnepét; dél-magyarországi, valamint erdélyi turnéját a királyok diadalmenetéhez hasonlítják: „mit lehetne többet csinálni a fejedelmekkel vagy avval, ki a világot hódítá? [...] fejedelmekért tesznek csak annyit, mint Liszt Ferenczért.”^[28] Liszt össznemzeti narratíva-teremtésének tehát további fontos gesztusa, hogy nem csupán a fővárosban, hanem számos kisvárosban (Szekszárdtól Zaboláig) képviselte művészetével az „európai hazánkfia” eszményt.

Vladimir Perfanov: Csak egy téglá a falban (pinterest.com)

Az önkényesen kiragadott példák talán szemléletesen követik a nemzeti identitás változó fogalomkörét, ennek ugyanis kortárs tapasztalataink közt kitüntetett rangja lehet. Érdeemes tehát szem előtt tartani Esterházy Péter figyelmeztetését: „ne feledjük, a nemzetfogalom nem Isten adománya”,^[29] hanem – tehetnénk hozzá – valami olyasmi, amin dolgozni kell.

JEGYZETEK

[1] Walker, Alan, *Liszt Ferenc. A virtuóz évek*, Zeneműkiadó, Budapest, 1986, 267-268.

[2] A bécsi koncertek további legendáinak leleplezésére lásd Christopher H. GIBBS *Franz Liszt and His World* című, 2006-os tanulmánykötetét, ám – az esetenként kritikával kezelendő – kutatási eredményeiről a magyar recepció kevéssé vesz tudomást; a bicentenáriumra készült *A génusz kötelez* című kiváló kötet tanulmánya például továbbra is ezt a mítoszt lebegteteti. Vö. Gibbs, Christopher H., „*Just Two Words. Enormous Success*”. *Liszt’s 1838 Vienna Concerts= Franz Liszt and His World*, edited by Christopher H. Gibbs, Dana Gooley, Princeton University Press, 2006.; Hermann Zoltán:, *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838) = A génusz kötelez*, szerk.: KULIN Ferenc, Argumentum Kiadó, Budapest, 2012., 237.

[3] Hermann Zoltán, i.m., 239.

[4] A reformkor egyik népszerű lapja, a *Honderü* így ír erről 1845-ben: Párizsban Marczibányi Livius ruhája a „királynétól az utolsó vendégnőig általános bámulat tárgya lőn, mintegy eleven mintája ama mesével határos képzeletnek, melyek Magyarhonra – mit a lovagias középkor, a regényes arabféle mesék dúsgazdag tündérhonának tartanak máig is – a nem sokat tudó francia főben mindezidáig uralkodnak.” *Honderü*, 1845/I, 12. sz., 119.

[5] *Honderü*, 1845/I, 16. sz., 159.

[6] Bartók Béla, *Liszt Ferenc. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémiában* = Nyugat, 1936. március, 171.

[7] Bartók Béla, *Liszt Ferenc*, i.m., 172. [kiemelések tőlem, AE]

[8] Ennek nagy ívű, az esszé műfaján keresztül revelatív erejű elmélkedését lásd: Mészöly Miklós, *Tudat és nemzettudat = A negyedik út. Esélyek és kockázatok az ezredvég küszöbén*, Életünk Könyvek, Szombathely, 1990. Különösen: 36. oldal.

[9] *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. 7. évf. 8. szám, 122–123.

[10] *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1823. Pütkösd hava 3., 281.

[11] Petrichevich Horváth Lázár, *Levéltöredékek* = Athenaeum, 1839. december 29, 808. [kiemelések tőlem, AE]

[12] *Hirnök*, 1838. április 30. [oldalszám nélkül!]

[13] A Petrichevich család naplói, s.a.r. Petrichevich Horváth Emil, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1941, 46.

[14] A levelek a *Liget* májusi számában jelennek meg..

[15] Schober, Franz von, *Briefe über F. Liszt Aufenthalt in Ungarn*, Schlesinger’she Buch und Musikalienhandlung, Berlin, 1843, 16. [ford. Takács Ilona] [kiemelések tőlem, AE]

[16] Pardoe, Julia, *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40. Vol. III.* London, 1840, 353. [kiemelések az eredetiben]

[17] Budapesti Rajzolatok, 1840. január 7., 8

[18] Schober, Franz von, i.m. 28.

[19] Jelenkor, 1840. január 11., 14.

[20] Budapest Rajzolatok, 1840., január 17, 25.

[21] Honművész, 1840. január 9., 22. [kiemelés tőlem, AE]

[22] Honművész, 1840. január 16., 40. [kiemelés tőlem, AE]

[23] Petrichevich Horváth Lázár, *Kaleidoskop vagy Levelek Emiliához. Élet, irodalom, politika és művészet körében*, Buda, Gyurián és Bagó, 1842, 68. [kiemelés az eredetiben!]

[24] Budapesti Rajzolatok, 1840. január 10., 18. [kiemelés az eredetiben!]

[25] Jelenkor, 1846. május 10., 221.

[26] Jelenkor, 1846. május 17., 232

[27] Honderü, 1846. tavaszutó 12., 376

[28] Honderü, 1846. télelő 1., 436.

[29] Esterházy Péter, *Mi a mi? = Mi a magyar?*, szerk.: Romsics Ignác, Szegedy-Maszák Mihály, Habsburg Történeti Intézet-Rubicon Kiadó, 2006, 59.

felső kép | Vladimir Perfanov: *Identitás* (fotoblur.com)